

ԳՐԻԳՈՐ ԲՐՈՒՏԵՆՍ

ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՅՆ ՕՐԱՑՈՒՑԱՅԻՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ
ԸՍՏ ԱԳԱՐԱՆԳԵՂՈՒՄԻ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ»

Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմութիւնը» վաղուց ի վեր եղել է, և այժմ էլ է, քրիստոնեայ Հայաստանի ծննդեան պատկանելի վկայականը: Սա է Հայոց դարձի պատմութեան, դրան մախորդող եւ յարակից պատմական անցուդարձերի ամենամանրամասն սկզբնաղբիւրը: Իր համաքրիստոնեական բացառիկ նշանակութեան շնորհիւ, դեռեւս վաղ միջնադարում այն թարգմանուել է բազում լեզուներով: Այսօր յայտնի են Ազաթանգեղոսի պատմութեան բազմաթիւ տարբերակներ 9 լեզուներով. հայերէն, յունարէն, լատիներէն, ասորերէն, արաբերէն, եթովպերէն, վրացերէն, ղպտերէն և սլավոներէն (որոշները՝ հատուածաբար)¹: Միեւնոյն ժամանակ, այս պատմութիւնը անգնահատելի տուեալներ է պարունակում Հայոց մախաքրիստոնեական կրօնի, երրորդ դարի վերջերում Հայաստանում պաշտօնող աստուածների, դրանց մեծեանքների եւ այլ առնչակից երեւոյթների մասին: Սակայն, բնականաբար, այս վաղագոյն սկզբնաղբիւրի արժանիքները այսքանով չեն սահմանափակուի:

Զանց առնելով Ազաթանգեղոսի պատմութեան մասին ընդհանուր առումով խօսելը, այստեղ փորձենք ի մի բերել եւ վերլուծել այն, ինչ այս գրքով մեզ է աւանդուել Հայոց հնագոյն օրացուցային պատկերացումների մասին: Այս պատմագրիքը պարունակում է Հայոց դարձին առնչուող դէպքերին վերաբերող մանրամասն օրացուցային տուեալներ. որոշ դէպքերի ամիսամսաթուերը, որոշ գոյգ դէպքերի միջեւ ընկած ժամանակամիջոցը օրերով, կամ ամիսներով եւ այլն: Ցաւօք, այս տուեալները լրիւ չեն. այսինքն՝ տրուած են Ազաթանգեղոսի նկարագրած դէպքերից ոչ բոլորի ամսաթուերը կամ ժամանակային հեռաւորութիւններն իրարից: Այդուհանդերձ, Ազաթանգեղոսի աւանդած այդ սուղ տուեալներն անգամ բաւարար են, որոշակի գաղափար կազմելու համար Հայկական օրացուցային այն պատկերացումների մասին, որոնք եղել են Հայոց դարձի ժամանակներում:

Նախ համապատասխան վկայակոչումներով թուարկենք մեզ հետաքրքրող օրացուցային տուեալները Ազաթանգեղոսի գրքից:

Ա. Սուրբ Զոհիսիմի նահատակութիւնը 32² ընկերներով եղել է Զոռի ամսի 26-ին. «Արդ՝ ի քսան և վեց ամսոյն հոռի կատարեցաւ սուրբն Զոհիսիմն ղպստուն սրբով, երեսուն և երեք նահատակակից ընկերօքն հանդերձ...»³:

¹ Այս մասին աւելի մանրամասն տես Ազաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը՝ Գ. Տէր-Մկրտչեանի և Ա. Կանայեանի, աշխարհաբար թարգմանութիւնը և ժամօրագրութիւնները՝ Արամ Տէր-Ղեւոնդեանի, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., Երեւան, 1983 (այսուհետեւ՝ Ազաթանգեղոս), էջ 503:

² Ա. Զոհիսիմի նահատակակից ընկերների թիւը մի տեղ 32 է, մի այլ տեղ՝ 33. «Իսկ էին և այլ սուրբք, արք և կանայք, որ ընդ ճոսա եկեալ էին, աւելի քան զծաթնասուն մարդ, այլ որ ի ժամուն անդ հասին ի տեղին յայն ի նոցանէն, որ խնդրէին ամփոփել և թաղել զմարմինս նոցա, յորոց վերայ սուր եղեալ կոտորեցին իբրեւ երեսուն և երկու ոգիս» (Ազաթանգեղոս, 199, էջ 114): Իսկ ըստ յաջորդ մէջբերման, նրանք եղել են 33 հոգի (տես Ազաթանգեղոս, 210, էջ 120): Նահատակների գերեզմանների տեղերը փորելու մասին պատմելիս էլ, Ազաթանգեղոսը Զոհիսիմի նահատակակից ընկերների թիւը էլի տալիս է 32 (Ազաթ., 766, էջ 430): Ըստ երևույթին, այս շփոթութիւնը ծագել է նրանից, որ մի դէպքում հաշուել են *բոլոր* նահատակների

ք. Ա. Գալիանիի նահատակությունը 2 ընկերներով եղել է Գոռի ամսի 27-ին. «...և ի քսան և եօթն ամսոյն հոռի՝ սուրբն Գալիանէ երկու իւրովք ընկերօքն, որք ընդ մմա պատերազմեալք պսակեցան և առին զպսակն յաղթութեան»⁴:

գ. Սուրբ Գրիգորի՝ վիրապից ելնելը եղել է դրանից 9 օր անց. «Իսկ նա (ս. Գրիգոր-Գ.Բ.) ընթացեալ ժողովեալ և ամփոփեալ զմարմինս նոցա (նահատակաց - Գ.Բ.) ի սպանման տեղեացն, զի կային անդէն: Եւ տեսին զի զօրութեանն Աստուծոյ պահեալ էր զմարմինս նոցա. զի այն ինն տիւ էր և ինն գիշեր, զի արտաքոյ ընկեցեալ կային մարմինք նոցա...»⁵:

դ. Սոս հետեւեալ օրը սկսում է ս. Գրիգորի քարոզությունը. «Եւ ի վաղիւ անդոթ թագաւորն և նախարարքն և մեծամեծ աւագանին ...ասէին. «Թող մեզ զամենայն յանցումն չարեացն, զոր մեք ընդ քեզ արարաք. և խնդրեա՛ դու վասն մեր յԱստուծոյ քումմէ, զի մի՛ կորիցուք»:

Իսկ կապեալն Գրիգորիոս անդէն խօսել սկսաւ և ասէ...»⁶:

ե. Ազաթանգեղոսի գրքում սրանից յետոյ դրուած է ս. Գրիգորի վարդապետությունը: Սա բաւական ծաւալուն շարադրանք է, որ իր ծաւալով Ազաթանգեղոսի երկի 53 տոկոսն է, այսինքն՝ գրքի կեսից աւելին է: Դատելով ըստ այս պատկանելի ծաւալի, բնական է մտածել, որ անկարելի էր այդ ամբողջ վարդապետությունը քարոզել - ժողովրդին մատուցել մէկ օրուայ, կամ շաբաթուայ, կամ նոյնիսկ՝ աւելի մեծ ժամանակի ընթացքում: Այնպէս որ, ժամանակային առումով այստեղ ունենք մեծ ամորոշություն: Վարդապետութեան մատուցումը կարող էր տեւել նոյնիսկ ամիս կամ ամիսներ⁷:

Այստեղ կայ մի դժուարություն: Բանն այն է, որ ըստ Ազաթանգեղոսի պատմութեան, սուրբ նահատակների մարմինները թաղուել են այդ ամենից յետոյ: Դժուար է պատկերացնել, որ սրբերի մարմինները այդքան ժամանակ մնացել են անթաղ: Սակայն, այս դժուարությունը յաղթահարելուն օգնում է հեղինակի յաջորդ տեղեկությունը, որ նահատակաց մարմինների թաղմանը նախորդել է նաեւ 66-օրեայ ապաշխարութեան շրջանը (տես ստորեւ): Այնպէս որ, եթէ թաղումը հնարաւոր էր հետաձգել 66 օր, ուրեմն հնարաւոր պիտի լինէր այն հետաձգել եւ դրանից աւելի:

զ. Այնուհետեւ պատմում է, որ թագաւորն ու երկրի մեծամեծները 66 օր քուրձ են հագել, մոխրի վրայ նստել եւ պաս պահել. «Եւ զայս ասացեալ արծակեաց զամբոխն. քայց թագաւորն և մեծամեծքն ոչ երբեք մեկնէին ի նմանէ, զի հարուածեալք էին և ահաբեկեալք. և զցայգ և զցերեկ կային առ նմա, և օթեվանք նոցա առ նմա լինէին ի մէջ այգւոյն, առ դուրս հնծանին. զգեցեալ քուրձ և նստեալ ի վերայ մոխրոյ, և պահեալ լինէին պահս աւուրս վաթսուն և վեց: Եւ այսպէս երանելին Գրիգորիոս անհամգիստ և անդադար զցայգ և զցերեկ ոչ դադարէր երբեք աւուրս վաթսուն և հինգ, խօսել, խրատել և ուսուցանել և հաստատել»⁸: Այս նոյնը 66-օրեայ պահոց մասին կրկնում է եւ քիչ ստորեւ. «Արդ՝ ի լնուլ վաթսներորդի վեցերորդի աւուրն, ընդ այգուն առաւօտանալն, մատուցեալ իշխանքն թագաւորան և նախարարօքն և

թիւր (33), միս դեպքում ս. Գրիգորի մի նահատակակիցներիին միայն, որ քնակաճաքար պիտի լինի նախորդից մէկով պակաս, այսինքն՝ 32:

³ Ազաթանգեղոս, 210, էջ 120:

⁴ Նոյն տեղում:

⁵ Ազաթանգեղոս, 223, էջ 126:

⁶ Ազաթանգեղոս, 225 - 226 ԻԱ, էջ 126:

⁷ Այս մասին տես նաեւ Ժանօթ. 22:

⁸ Ազաթանգեղոս, 722 Գ, էջ 408:

խառնիճադանճ ամբոխիւն հանդերձ, նաև կանանւոյն ժողովեալ մատաղ մանկտովն ամմեղօք, երամ երամ և դասդասեալք անկանէին առաջի սրբոյն Գրիգորի, ...»⁹:

է. Այդ օրուայ՝ ապաշխարութեան 66-րդ օրուայ գիշերն էլ լինում է Լուսաւորչի նշանաւոր տեսիլքը, ուր, փաստօրէն, Քրիստոս ինքը գալիս եւ բերում է Դայոց աշխարհի փրկութիւնը, ոսկի ուռով կռում, կառուցում է Դայաստանեայց եկեղեցու հիմերը: Փաստօրէն, դա է էջմիածնի բուն օրը: «Այդ՝ եկալ՞ք պատմեսցուք ձեզ, եղբարք, զցուցական սիրոյն արարչութեան առ ձեզ, որ ինձ երեսեցաւ ահաւորութիւն տեսլեանն, Ստուռածութեանն խոնարհեալ առ սուրբ վկայս իւր, ...»¹⁰:

ը. Լուսաւորչի տեսիլքը եղել է գիշերուայ երկրորդ կէսին, առաւօտուայ կողմ, քանի որ աւարտուել է լուսանալու ժամանակ. «Եւ զայս ասացեալ՝ շարժումն եղեալ, ընդ առաւօտանալն ծածկեցաւ տեսիլն»¹¹:

թ. Սրա յաջորդ օրը թագաւորը 7 օրով ճանապարհ է ընկնում դէպի Մասիս լեռը. «Եւ եկն թագաւորն, խնդրեաց հրաժեշտ ի սրբոյն Գրիգորէ եօթնօրեայ ճանապարհ կալեալ ի վեր ի բարձր լեռան ի Մասիս: Եւ անտի ի գլխոյ լեռնէն առեալ վէմս արաստոյս, անտաշս, անկոփս յաղթս, ծանուես, երկայնս, ստուարս և մեծամեծս, ... արդ՝ առեալ սկայազօրն հայկաբար զուր արծանսն...»¹²:

ձ. Սրան հետեւում է ս. Գրիգորի մեկնումը Կեսարիա եւ վերադարձը՝ իբրեւ Դայոց առաջին օժեպ հայրապետ: Կեսարիայից ս. Գրիգորը գալիս է եւ ամմիջապէս՝ հենց Եփրատի ափից սկսում մատուռներ շինել ու եկեղեցիներ հիմնել և մկրտում է իր հետ Կեսարիա գնացած ու վերադարձած նախարարներին¹³:

ժա. Ապա 20 օր իջեւանում է այնտեղ. «Աուրս քսան երեկօքս առներ, և մկրտէր անդ աւելի քան զինն և տասն բիւր մարդկան...»¹⁴:

ժբ. Այնուհետեւ հիմնում է Յովհաննէս Մկրտչի և Աթանագիոնէս վկայի տօնը Սահմի ամսի 7-ին. «Եւ հրամայեաց կատարել անդ ամ յամէ, ի նմին տեղւոջ ժողովեալ ամենեցուն, զիշատակ սրբոցն, որ օր եօթն էր ամսոյն սահմի, զի խնդութեամբ ժողովեալ՝ զօր տօնին խմբեսցեն. զի նախ անտի սկիզբն արար շինելոյ զեկեղեցիս»¹⁵: Այսինքն, Սահմի ամսի 7-ին ս. Գրիգորի սահմանած առաջին տօնի օրն է, որ եղել է Կեսարիայից նրա վերադառնալուց և 20-օրեայ ժամանակ անցնելուց յետոյ:

ժգ. Սրան հետեւում է մի ամբողջ ժամանակահատուած, որից յետոյ Տրդատ թագաւորը իմանում է ս. Գրիգորի վերադարձի մասին:

ժդ. Ապա, երբ թագաւորը առնում է Գրիգորի դարձի լուրը, «Առ զզօրս իւր և զվշխեն տիկին և զքոյրն իւր զխոսրովիդուխտ, և չու արարեալ յկարարաւեան գաւառէն, ի Վաղարշապատ քաղաքէ, ընդ առաջ Գրիգորի, գայր

⁹ Ագաթանգեղոս, 728, ԾԱ, էջ 410:

¹⁰ Ագաթանգեղոս, 731, ԾԲ, էջ 412:

¹¹ Ագաթանգեղոս, 755, էջ 424:

¹² Ագաթանգեղոս, 787, էջ 430:

¹³ Տե՛ս Ագաթանգեղոս, 805 - 814, էջ 452 - 457:

¹⁴ Ագաթանգեղոս, 814, էջ 456:

¹⁵ Ագաթանգեղոս, 815, էջ 456:

հասաներ ի քաղաքագետն Բագաւան, որ անուանեալ կոչի ի պարթեւարն լեզուն՝ Դիցաւան. և անդ սպասեալ մնայր մնա ամսօրեայ ժամանակս»¹⁶։ Արքայն, փաստօրէն, Բագաւանում 1 ամիս սպասում է Գրիգորի գալստեանը։ Սուրբ Գրիգորն էլ գալով, «Եւ նորա տունեալ արքայսգունդ բանակացն՝ ամսօրեայ ժամանակաւ ի պահս և յաղօթս յամենալ»¹⁷։ Ուրեմն, ս. Գրիգորն էլ կարգադրում է 1 ամիս պահք պահել և աղօթել։

Ճշ. Սրանից անմիջապէս յետոյ տեղի է ունենում թագաւորի, նրա ընտանիքի, արքունիքի և զօրքի մկրտութիւնը Եփրատի (Արածանու) ջրերում. «Իսկ ի լնուլ կիտին եղելոյ պահիցն կատարելոյ, առեալ երանելոյն Գրիգորի զաշխարհաբանակ զօրացն, և զինքնին զթագաւորն, և զկին նորա Աշխէն, և զմեծ օրիօրոն հստորմիդուխտ, և զմեծամեծսն ամենայն, և ամենայն մարդկաւ բանակին հանդերձ՝ ընդ այզն ի լուսանալ առաւօտուն յափն Եփրատ գետոյն մատուցաներ, և անդէն մկրտել առ հասարակ զամենեւեան յանուն Դօր և Որդոյ և Դուոյն սրբոյ»¹⁸։

Ճշ. Այսուհետեւ՝ «Եւ դադարեաց անդ յետ այսորիկ աւուրս եօթն վասն հոգեւոր մխիթարութեան։ Եւ յայնմ աւուրս եօթանս որ մկրտեցան յարքունական բանակէ անտի՝ ընդ այր և ընդ կին և ընդ մանուկ աւելի քան զչորեքարիւր բիւր»¹⁹։ Այսինքն, Տրդատի եւ արքունիքի մկրտութիւնից յետոյ մոյն տեղում մնացել են եւս 7 օր, եւ այդ 7 օրերի ընթացքում էլ մկրտուել են աւելի քան 400 բիւր (= 4 միլիոն) հոգի։

Ճշ. Յաջորդ պարթեւութեան մէջ էլ յայտնուում է, որ դա եղել է Նաւասարդի տօնի օրը. «Եւ զյիշատակս վկայիցն բերելոց ժամադրեաց ի տօն մեծ հռչակել, սնուտացն պաշտաման ի ժամանակի՝ դիցն Ամանորոյ ամենաբեր նոր պտղոց տօնին, Դիւրնկալ դիցն Վանատի, զոր յառաջագոյն իսկ ի նմին տեղուց պաշտէին յուրախութեան Նաւասարդ աւուր»²⁰։

Այսպիսով, երբ իրար ետեւից դասաւորում ենք վերոնշեալ իրադարձութիւններն ու դրանց հետ կապուած ժամանակային տուեալները, ստանում ենք հետեւեալ պատկերը։ Այստեղ յարմարութեան համար զուգահեռ տալիս են մաեւ հայկական շարժական ամսաթուերին համապատասխանող հռոմէական Յուլեան կայուն ամսաթուերը Փրկչ. 300 թուականի դրութեամբ²¹։

ս. Գրիգորի միապատկերումը	Յուլի 26	Նոյեմբերի 6
ս. Գայիանի միապատկերումը	Յուլի 27	Նոյեմբերի 7

¹⁶ Ագաթանգեղոս, 817, ճժԶ, էջ 456։

¹⁷ Ագաթանգեղոս, 828, էջ 462։

¹⁸ Ագաթանգեղոս, 832, ճժԸ, էջ 464։

¹⁹ Ագաթանգեղոս, 835, ճժԹ, էջ 464։

²⁰ Ագաթանգեղոս, 836, էջ. 464 - 466։ Ինչպէս ժամանակին ցոյց է տրուել, Դայոց Նաւասարդի տօնը հնում անկախ է եղել Նաւասարդ կոչուող ամսից եւ ունեցել է իր կայուն տեղը արեւդարձային տարրայ մէջ։ Այդ տօնը ամեն տարի տօնուել է ամառամասնի շրջանում։ Տե՛ս Գրիգոր Բրուտեան, Դայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին. Դայոց Բուն թուական, «Էջմիածին», լլ. էջ 51 - 57, և Բ. - Գ. էջ 72 - 80, 1985։ Այս մասին աւելի մանրամասն տե՛ս ստորեւ։

²¹ Փրկչ. 300 թուականը պայմանականօրէն համարում ենք այդ իրադարձութիւնների ժամանակը, թելաւոր Դայոց դարձի ժամանակի հարցը տակաւին միանշանակ լուծուած չէ։ Այդուհանդերձ, անկասկած է, որ դա տեղի է ունեցել երրորդ - չորրորդ դարերի սահմանին, Փ. 300 թուի մօտակայքում։ Իսկ Դայոց դարձի ստույգ թուականի մասին՝ այլ աղբիւր։

ս. Գրիգորի ելն ի վերապէն	Սահմի 6	Նոյեմբերի 16
ս. Գրիգորի վարդապետութիւնը	անորոշ ²²	
66-օրեայ ապաշխարութիւնը	տեսիլքին նախորդած 66 օրերը	
ս. Գրիգորի տեսիլքը	ապաշխարութեան 66-րդ գիշերը	
Տրդատի Սասիս գնալը 7 օր	տեսիլքից անմիջապէս յետոյ	
ս. Գրիգորի վերադարձը Կեսարիայից և նախարարների մկրտութիւնը	Չոռի 17 (տօմեքի հիմնուից 20 օր առաջ)	Չոկտեմբերի 28
սրբերի տօմեքի հիմնումը	Սահմի 7	Նոյեմբերի 17
ս. Գրիգորի վերադարձից մինչ Տրդատի Բագաւան հասնելը	անորոշ	
Տրդատի գալուստը Բագաւան և Գրիգորին սպասելը 1 ամիս	(Գրիգորի Բագաւան գալուց 1 ամիս առաջ)	
Գրիգորի գալը Բագաւան և պահքը 1 ամիս	(Նաւասարդի տօմից 1 ամիս առաջ)	
Տրդատի և արքունիքի մկրտութիւնը	Նաւասարդի տօմի օրը	
մկրտութիւնների աւարտը	7 օր անց	

Մի հայեացք նետելով վերի աղիւսակին, անմիջապէս նկատում ենք, որ այստեղ ունենք ամսաթուերի և ժամանակային միջակայքերի յաջորդականութիւնների երկու խումբ՝ երկու շարք։ Մէկը Չոռիփսիմեան կոյսերի նահատակութիւնից սկսուելով, հասնում է մինչեւ Տրդատի Սասիսից վերադառնալը։ Երկրորդը սկսւում է ս. Գրիգորի Կեսարիայից վերադառնալով եւ հասնում մինչեւ Չայոց համազգային մկրտութեան աւարտը։ Ուշագրաւ է, որ ժամանակային այս երկու շարքերի կառուցուածքում կան խիստ որոշակի ընդհանրութիւններ։ Առաւօժը ակնառու դարձնելու համար ստորեւ տանք այդ երկու շարքերը իրար կից։

ս. Չոռիփսիմէի նահատակութիւնը	Չոռի 26 Նոյեմբերի 6	Չոռի 17 Չոկտեմբերի 28	ս. Գրիգորի վերադարձը Կեսարիայից
ս. Գայիանէի նահատակութիւնը	Չոռի 27 Նոյեմբերի 7		

²² Այս անորոշ ժամանակամիջոցի մասին նկատենք, որ եթէ այս անորաշուքեան շրջանը զանց առնենք, ապա դրանից վերեւ ու ներքեւ եղած ամսաթուերն ու օրերի քանակներն իրար գումարելով, կը ստացուի, որ Տրդատը պիտի Սասիս լեռը բարձրացած լինի Յունուարի 22-ից 28-ը (Քաղոց 13-ից 19-ը)։ Սա անհիմաստ է եթէ նկատի ունենանք, որ դա ծանոթ այնքանազոր տառուածն է և անկարելի է այդ ընթացքում Սասիս բարձրանալը, առաւել եւս՝ այնտեղ զինների ու սառոյցի տակ ծածկուած քարեր գտնել-բերելը։

ս. Գրիգորի ելմ ի սիրապան	Սահմի 6 Երեմյան 16	Սահմի 7 Երեմյան 17	սրբոց տոների հիմնումը
Ս. Գրիգորի վարդապետությունը	անորոշության շրջան	անորոշության շրջան	մինչ Տրդատի Բագաւան գալը
66 օր ապաշխարություն			2 ամիս սպասելը, որից 1 ամիսը՝ պահով
Միածնի իջման տեսիլքը		Նաւասարդի տոնի օրը	Տրդատի մկրտությունը և հրաշքը
Տրդատի Սասիս գնալը	7 օր	7 օր	համազգային մկրտությունը

Ի՞նչն է ընդհանուր ժամանակային այս երկու շարքերում: Թուարկենք ըստ հերթականության:

Ա. Երկու շարքերի էլ սկիզբը Գոռի ամսին է. սկիզբների տարբերությունը միայն 9 - 10 օր է:

Բ. Երկուսում էլ ստույգ ամսաթուով տրուած օրերից յետոյ գալիս է ժամանակային անորոշության մի շրջան. մեկում՝ ս. Գրիգորի վարդապետության շրջանը, միւսում՝ ս. Գրիգորի Կեսարիայից վերադարձից մինչև արքայի ու զօրքի Բագաւան հասնելը:

Գ. Երկուսում էլ ժամանակային անորոշության շրջանին հետեւում է շուրջ երկամսեայ յայտնի մի շրջան: Ընդ որում, այդ երկամսեայ շրջանը հիմնականում ապաշխարության շրջան է: Առաջին (ծախ) շարքում դա ս. Գրիգորի վարդապետությանը հետեւող 66-օրեայ ապաշխարությունն է, երկրորդ (աջ) շարքում դա Տրդատի 1-ամսեայ սպասումն է ս. Գրիգորին Բագաւանում և որան անմիջապէս յաջորդած 1-ամսեայ պահքը՝ Գրիգորի Բագաւան գալուց յետոյ:

Դ. Երկու շարքերում էլ նայդ երկամսեայ պահոց շրջանին յաջորդում է յոթ կարեւոր առանցքային իրադարձութիւն: Առաջին դէպքում դա թշկուքիւններն են և ամենակարեւորը՝ Միածնի իջման տեսիլքը՝ Էջմիածինը, որ է Քրիստոսի էջքը, գալուստը և, փաստօրէն, նրա կողմից Գայաստան աշխարհի լուսաւորումը, փրկութիւնը: Երկրորդ դէպքում դա Գայոց արքայի, թագուհու, արքունիքի, զօրքի և ընդհանրապէս՝ ժողովրդի մկրտութիւնն է Արածանու ջրերում, որ, փաստօրէն, Գայոց դարձի լրումն է: Ընդ որում, երկրորդ դէպքում այդ յոթ կարեւոր իրադարձութիւնը զուգակցւում է մեծ հրաշքին. մկրտութեան ժամանակ գետի ջրերը կանգ են առնում, ետ դառնում, ջրերի վրայ լոյս է իջնում, և երեւում է տէրունական խաչի նշանը, և օծութեան իւղն էլ, որ Գրիգորը թափում էր մարդկանց վրայ, չէր հոսում-գնում, այլ շրջան կատարելով պտտւում էր մարդկանց շուրջը²³:

Ե. Երկու շարքերում էլ այդ ամենակարեւոր իրադարձութիւններին յաջորդում է 7-օրեայ մի շրջան: Առաջինում դա Տրդատ արքայի 7-օրեայ երթն է դէպի Մասիս, որտեղից նա բերում է ութ հսկայ վէմեր, որոնցից չորսը կանգնեցնում է նորակառոյց վկայարանների շենքերին: Երկրորդ դէպքում, դա Տրդատ արքայի և Աշխեն թագուհու մկրտութեանը յաջորդող 7 օրերն են, որոնց ընթացքում ս. Գրիգորը մկրտում է 400 բիւր (4 000 000) այդ ու կին:

Կան այլ ընդհանրութիւններ եւս, որոնց կ'անդրադառնանք առանձին:

Արդ, փորձենք հասկանալ, թէ ինչ են նշանակում այս ընդհանրութիւնները:

²³ Այս հրաշքի մանրամասն մկարագրութիւնը տես Ազաթամզեղոս, 833, էջ 464 - 465:

Նախ, այս ընդհանրությունները խօսում են այն մասին, որ Ազաթանգեղոսի պատմության ժամանակային տուեալները դասաւորուած են որոշակի օրինաչափութեամբ, ենթարկում են որոշակի օրինաչափութեան:

Կարելի է, թերեւս, փորձել այս ընդհանրությունները բացատրել, ենթադրելով, թէ սոյն երկի հեղինակը իր պատմութիւնը «կառուցել» է, հիմքում դնելով որոշակի օրինաչափութիւններ: Սակայն սա կը նշանակի Ազաթանգեղոսի երկը համարել գոնէ որոշ (օրացուցային) առումով մտացածին յօրինուածք: Այս «բացատրութիւնը» եւ խորքին է, եւ էլ քիչ հաւանական,²⁴ որով եւ այն ընդունելի լինել չի կարող:

Ըստ իս, առկայ ընդհանրութիւնների, որով եւ դրանց հիմքում եղած օրինաչափութեան ամենապարզ ու բնական բացատրութիւնն այն է, որ Ազաթանգեղոսի երկում առկայ ժամանակային բոլոր տուեալների հիմքում ընկած են օրացուցային միեւնոյն պատկերացումները, այն օրացուցային պատկերացումները, որոնք Յայաստանում եղել են Յայոց դարձին ճախորդող ժամանակաշրջանում: Եւ, քանի որ մեր ժամանակային երկու շարքերը ընդգրկում են երկու տարուայ ժամանակամիջոց, բնականաբար և պիտի պարունակէին օրացուցային երկու մեծ պարբերութիւն, որով եւ՝ դասաւորուած լինէին միեւնոյն օրինաչափութեամբ:

Ընդունելով այս բացատրութիւնը, կարող ենք փորձել լուծել հակադարձ խնդիրը. մեր ունեցած օրացուցային տուեալների բաշխման օրինաչափութեան հիման վրայ ըստ կարելւոյն վերականգնել խնդրոյ առարկայ ժամանակաշրջանի հայկական օրացուցային պատկերացումները:

Նախ եւ առաջ հարկ է ընդունել, որ ժամանակային երկու շարքերի միջեւ առկայ սկզբունքային ընդհանրութիւնները թելադրում են, որ ս. Գրիգորի տեսիլքն էլ պիտի եղած լինի տարուայ նոյն ժամանակում, ինչ եւ Տրդատի մկրտութիւնն ու դրան ուղեկցող հրաշքը՝ այսինքն՝ Նաւասարդի տօնին (վերեւի աղիւսակում այդ իրադարձութիւններն իրար դիմաց են ընկած, ուրեմն եւ ժամանակային նոյն դիրքն ունեն): Ստորեւ կը տեսնենք, որ այս տրամաբանական ընդունելութիւնը անելի քան արդարացուած է:

Աղիւսակից երեւում է, որ մի դէպքում (ծախ կողմում) Միածնի իջման տեսիլքին (այսինքն՝ Նաւասարդի տօնին) ճախորդում է 66-օրեայ ապաշխարութեան շրջանը, միւս դէպքում (աջ կողմում) Տրդատ արքայի, արքունիքի եւ զօրքի երկամսեայ սպասումը Բազաւանում. ընդ որում, այդ երկու ամիսներից երկրորդը վստահաբար անց է կացուել պահեցողութեամբ՝ ըստ ս. Գրիգորի կարգադրութեան: Այսինքն, երեւում է, որ այդ ժամանակներում հեթանոս Յայոց Նաւասարդի տօնին ճախորդել է մօտ երկամսեայ (60 - 66 օր) մի իւրայատուկ ժամանակաշրջան:

Աղիւսակիս ստորին տողն էլ ցոյց է տալիս, որ Նաւասարդի տօնին (տօնի բուն օրուան) յաջորդել է 7 օրերի մի շրջան (մի դէպքում՝ Տրդատի ուղեւորութիւնը դէպի Մասիս, որ կարելի է դիտել, իբր ուխտագնացութեան պէս ծիսական սրբազան խորհուրդ կրող մի բան, միւս դէպքում՝ 400 բիւր հայերի մկրտութիւնը 7 օրերի ընթացքում, թագաւորի եւ արքունիքի մկրտութիւնից անմիջապէս յետոյ):

Իրար բերելով այս ընդհանրացումների արդիւնքները, ստանում ենք այսպիսի պատկեր.

²⁴ Բացի այդ, Ազաթանգեղոսի պատմութեան այդպիսի «գնահատականը» էապէս հակասում է մի շարք այլ հայ պատմագիրների հաղորդած քաղմաթիւ տուեալների: Այստեղ այդ ամենին չենք անդրադարձնալ, քանի որ դա մեր խնդրին չի վերաբերում:

Ա. Նշուած ժամանակներում Հայոց Նաւասարդի տօնին նախորդել է մօտ երկամսեայ (60, կամ 66 օր) մի ժամանակաշրջան, որ ունեցել է պաշտամունքային յատուկ նշանակութիւն:

Բ. Նաւասարդի տօնին էլ յաջորդել է 7-օրեայ մի շրջան, որ եւս եղել է յատուկ ծիսական-պաշտամունքային նշանակութեամբ:

Այս պատկերը սկսւում քօղէն համընկնում է Հայոց Նաւասարդի տօնին եւ դրան առնչուող օրացուցային իրողութիւնների վերաբերեալ ժամանակին ստացուած պատկերին²⁵: Տարիներ առաջ աստղագիտական, տոմարագիտական, ազգագրագիտական եւ որոշ այլ տուեալների քննութեամբ Հայոց Նաւասարդի տօնի համար ստացուել էր հետեւեալ պատկերը: Նաւասարդը հնում տօնուել է ամառնամուտի շրջանում, սրբադարձից 8 (կամ 7) օր առաջ: Բուն տօնին նախորդել է 65 - 70-օրեայ մի շրջան, որ կապուած է եղել Անդրաշխարհին վերաբերող պաշտամունքի հետ (եղել է սգոյ շրջանի պէս մի բան): Այդ ընթացքում եղել են Անդրաշխարհի պաշտամունքներին աղերսուող տարբեր արգելքներ. մասնաւորապէս արգելուած է եղել ամուսնութիւնը: Տօնն ինքն էլ տեւել է 7 օր, մինչեւ արեւադարձ: Պարգուած էր նաեւ, որ այս տօնաշարքը նախահայկեան շրջանում տասնամսեայ օրացոյցի պայմաններում կապուած է եղել օրացուցային ամիս-ամսաթուերին, իսկ հետագայում անկախացել է ամիս-ամսաթուերից եւ տարուայ մէջ դրա դիրքը որոշուել է միայն Հայկն համաստեղութեան գլխաւոր աստղի (Հայկի աջ ձեռքի) առաջին առաւօտեան ծագման դիտումներով²⁶: Վերն արուած քննութեան արդիւնքները լիովին ներդաշնակ են այս պատկերին:

Ազաթանգեղոսի տուեալների քննութիւնից էլ ստացուում է, որ Նաւասարդի տօնին նախորդող արգելքների շրջանը տեւել է 66 օր²⁷: Եւ բուն տօնն էլ, այսինքն տօնի ամենամուտիական, մեծախորհուրդ մասը եղել է այդ շրջանի վերջին գիշերը, յատկապէս՝ գիշերուայ վերջը, քանի որ այստեղ է ս. Գրիգորի տեսիլը, որ ըստ Ազաթանգեղոսի յայտնածի, տեւել է մինչեւ լուսաբաց²⁸: Սա էլ ներդաշնակ է Նաւասարդի տօնին սրբազան խորհրդաւոր գիշերուայ Առաւօտ ժամին (գիշերուայ 10-րդ ժամին) պաշտուող աստղի ծագումը դիտելուն²⁹:

Այստեղ կայ նաեւ շատ աւելի մեծ (ոչ օրացուցային) ընդհանրութիւն: Ըստ Հայոց հնագոյն պատկերացումների, Նաւասարդի տօնի գիշերը արեւածագից առաջ պաշտուել է Հայկի (իմա՝ աստուածների Դօր) աստղի ծագումը դրա չերեւալու 70-օրեայ շրջանից յետոյ: Իսկ Ազաթանգեղոսի պատմութեան մէջ այդ նոյն օրը (գիշերը) ըստ ս. Գրիգորի տեսիլքի, Հայոց աշխարհի կենտրոնում իջնում է Քրիստոս՝ Միածին Որդին Աստուծոյ եւ քերում է Հայոց աշխարհի փրկութիւնը: Այսինքն, Հայոց աշխարհում ծագում է Քրիստոս ինքը,

²⁵ Տե՛ս Գրիգոր Բրուտեան, Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին. Գին Հայոց գլխաւոր Տօնը, «Եմիածին», ԺԺԶ, 1995, էջ 130 - 153: Տե՛ս նաեւ՝ Գրիգոր Բրուտեան, Օրացոյց Հայոց, Մայր Աթոռ Ս. Եմիածին, 1997, էջ 261 - 362:

²⁶ Տե՛ս Գրիգոր Բրուտեան, Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին. Նախահայկեան օրացոյցի կառուցումը, «Եմիածին», ԺԶ, 1996, էջ 135 - 164: Նաեւ՝ նոյնի Օրացոյց Հայոց, էջ 385 - 429:

²⁷ Ի դէպ, այս 66 թիւը լրիւ ներդաշնակ է Յովհաննու Յայտնութեան մէջ հակաքրիստոսին տրուած թուային համարժեքին, որ է 666. Յայտն., ԺԳ, 18:

²⁸ Ազաթանգեղոս, 755, էջ 424, 425:

²⁹ Տե՛ս Գրիգոր Բրուտեան, Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին. Գրիգոր Մագիստրոսի տոմարական համեմուկն ու Արտաշեսեան վէպի ծառայումը, «Եմիածին», Դ - Ե, 1992, էջ 95 - 118:

որով՝ մարդկանց գիտակցութեան մէջ հին պաշտամունքին ու դրա խորհուրդներին ըստ ամենայնի փոխարինում է նոր հաւատի համապատասխան համարժէք խորհուրդը³⁰:

Այս ընդհանրութիւնների գոյութիւնը կարող է բնական նկատուել, եթէ ընդունենք, որ դէպքերը նկարագրուած են այնպէս, ինչպէս դրանք եղել են, այսինքն, որ Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը կեղծիք չէ, այլ իրօք, դէպքերին ժամանակակից սկզբնաղբիւր է: Իրօք, բնական է սպասել, որ Հայոց դարձի շրջանում բոլոր «գործող անձիք»՝ եւ թագաւորը, եւ էլ էլ ս. Գրիգորը, եւ էլ ժողովուրդը պիտի գործէին իրենց օրացուցային պատկերացումներին համեմատ: Այդ դէպքում ժամանակի օրացուցային պատկերացումները ականայ կ'ամրագրուէին իրադարձութիւնների պատմութեան մէջ: Հէնց այդպիսի պատկեր էլ մենք պարզեցինք վերն արուած ջննութեամբ:

Այսպիսով, ի մի բերելով այս ջննութեան արդիւնքները, ստանում ենք, որ Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ պահպանուած օրացուցային տեղեկութիւնները հնարաւորութիւն են տալիս վերականգնել օրացուցային մի պատկեր, որ անելի քան ներդաշնակ է այլ անկախ տուեալների հիման վրայ այլ եղանակներով ստացուած՝ Հայոց նախաքրիստոնէական օրացոյցի պատկերին: Սա էլ, իր հերթին, կողմնակիօրէն վկայում է այդ պատմագիրքում նկարագրուած դէպքերի հարազատութեան մասին:

³⁰ Այստեղ նկատենք մի եւական համաձայնութիւն: Այն փաստը, որ Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ պահպանուած ժամանակային տուեալները տալիս են Հայոց դարձի ժամանակաշրջանի համար օրացուցային այնպիսի պատկերացումներ, ինչպիսին նախաքրիստոնէական Հայաստանի համար ստացուել էին տոմարական եւ այլ տուեալների ջննութեամբ, ահա այս փաստը վկայում է յօգուտ Ագաթանգեղոսի երկի հարազատութեան, դրա հեղինակի՝ իր նկարագրած դէպքերին ժամանակակից լինելուն: Իրօք, բնական է սպասել, որ Հայոց դարձի հետ կապուած դէպքերը տեղի ունենային համաձայն օրացուցային այն պատկերացումներին, որոնց Հայաստանում եղել են այդ ժամանակներում, եւ Հայոց դարձի պատմութեան ականատես հեղինակն էլ, հարազատ մնալով պատմական անցուդարձին, պիտի տար այդ նոյն օրացուցային պատկերը: Եթէ այդ պատմութիւնը յօրինուել նկարագրուած դէպքերից, ասենք՝ մի դար անց, պէտք էր ակնկալել, որ օրացուցային շատ իրողութիւններ աղաւաղուէին, քանի որ դժուար է պատկերացնել, թէ 100 տարի առաջ քրիստոնէայ դարձած երկրում օրերի ճշդութեամբ պահպանուած լինէին հեթանոսական տօներին վերաբերող օրացուցային տուեալները: Այսինքն, պէտք է մտածել, որ սոյն պատմութեան հեղինակի ինքնաներկայացումը, իբր իր նկարագրած դէպքերին ականատես, այնքան էլ անհիմն չէ: Կայ անուղղակի վկայութիւն յօգուտ այն բանի, որ այս գրքում նկարագրուած դէպքերը շարադրուել են իրօք ժամանակակից կողմից: